

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA UNING RIVOJLANISH YO‘LLARI

Raxmatullayev Anaxon Hamidullo o‘g‘li

Nodavlat ta‘lim muassasi Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

anaxonrahmatullayev@gmail.com

XX asrning boshlarida shakllana boshlagan o‘zbek nazariy tilshunosligi bugungi kunga kelib, zamonaviy tilshunoslikning tarkibiy qismiga aylandi. Umumturkiy tilshunoslik uchun ham nazariy, ham amaliy manba bo‘lgan M.Qoshg‘ariy, A.Navoiy, Zamaxshariy, Abu Xayyon kabi zabardast olimlar ilmiy ishlarini eslamaslik mumkin emas. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligi haqida fikr bildirilganda esa Fitrat, Elbek, G‘ozi Olim Yunusov, Ashurali Zohiriy, Abdulla Avloniy, Shorasul Zunnun kabi til ilmining nazariy rivojiga ma‘lum darajada hissa qo‘shgan ko‘plab o‘zbek fidoyi olimlar bilan bir qatorda E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, N.Kononov, V.V.Reshetov, S.N.Ivanov kabi rus olimlarining nomlarini ham tilga olib o‘tish zarur. XX asrning 20-30-yillarida ijod qilgan o‘zbek adiblarining badiiy, ilmiy va publitsistik asarlarini tadqiq qilish bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirildi. Bunga M.Qurbonova, B.To‘ychiboev, M.Yo‘ldoshev, Yo.Sayidov, F.Bobojonov, D.Ne‘matova, T.Tog‘aev, Z.Chorieva, L.Jalolova va boshqalarning ishlarini ko‘rsatish mumkin.

Mustaqillik yillariga nazar soladigan bo‘lsak, o‘zbek tilshunosligiga hissa qo‘shgan olimlarda ilmiy asarlari o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim ishlar qilingan. Tilshunosligimizning ilmiy-nazariy tadqiqot ob‘ekti bo‘lishi mumkin bo‘lgan muammolar XX asrning 30-yillaridan boshlab jiddiy o‘rganila boshlandi. Aynan shu davrda o‘zbek tilshunosligida rus olimlari A.N.Kononov, S.E.Malov K.K.Yudaxin, E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.Reshetov kabi yirik tilshunoslar bilan bir qatorda o‘zbek tilshunosligida o‘z maktabini yaratgan olim A.G‘ulomov iste‘dodli tilshunoslar F.Abdullaev, T.Ibrohimov, A.Ibrohimov, S.Usmonov, F.Kamolov, T.Salimov, U.Tursunov, E.Fozilovlar qatorida edi. Olim o‘zbek tili grammatik qurilishi tizimini yaratish maqsadida jahon lingvistik tahlil va tasnif usulini asosiy mezon sifatida belgilab, o‘z qarashlarini sinxron-formal tasnif metodi vositasida yaratdi. Olimning ishlariga sinchkovlik bilan e‘tibor qaratilsa, o‘zbek ilmiy tilshunosligi taraqqiyotida ham sistem struktur, ham substantsional tilshunoslikning haqiqiy asoschilaridan ekanligiga amin bo‘lamiz. Sinxron-formal tasnif metodi XX asrning 40-80 yillariga qadar o‘zbek tilshunosligida yetakchilik qilganligiga qaramay, 70-yillardan boshlab Sh.Shoabdurahmonov, G‘.Abdurahmonov, M.Asqarova,

O.Usmonov, A.Rustamov, M.Mirzaev, F.Ubaeva, A.Xojiev, M.Mirtojiev, I.Qo'chqorto'ev kabi va ulardan keyingi bir qator etakchi olimlar ishlarida kuzatildi.

O'zbek tilshunosligidagi yechimini topmayotgan muammolar xususida olimlarimiz tunu kun izlanishlar olib bormoqdalar. Jumladan, tilshunos olimlaridan biri B.To'ychiboev o'zining «O'zbek nazariy tilshunosligi asoschisi yohud «Ayyubona tadqiq» xususida so'z» maqolasida «...barcha fanlar kabi tilshunoslikka ham har bir davr o'z talabini qo'ygan. Shuning uchun tilshunoslik tarixini o'z tarixi bilan bog'lab kuzatish maqsadga muvofiqdir» - deb aytib o'tgan. Masalaga shu nuqtai nazar bilan yondashadigan bo'lsak, o'tgan asrning qirqinchi yillaridan boshlab o'zbek tilini nazariy jihatdan o'rganish davr talabiga aylandi. O'zbek tili ilmiy grammatikasining nazariy asoslarini yaratish uchun esa Sharq va G'arb filologiyasining ilg'or g'oyalari bilan qurollangan, mumtoz til, xalq tili, xalq og'zaki ijodi namunalari tili va adabiy tilning ichki imkoniyatlarini, shuningdek, taraqqiyot qonuniyatlarini chuqur his qiluvchi hamda yaxshi biluvchi zabardast olim zarur edi», - deyar ekan, to'la haqli edi

«40-yillardan o'zbek tili ilmiy jihatdan atroflicha, chuqur o'rganila boshlandi. Tilshunoslikning tildagi har bir sath birliklarini o'rganishga qaratilgan fonetika, morfemika, so'z yasalishi, leksikologiya, morfologiya, sintaksis kabi bo'limlari shakllana boshladi. 1940-yilda bu davrni A.G'ulom o'zining «O'zbek tilida aniqlovchilar» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi bilan boshlab berdi», -degan fikri ayni haqiqatdir.

Olimning A.G'ulomov haqida aytgan bu fikrlari ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan. XX asrning 40-80-yillari o'zbek tilshunosligi taraqqiyoti haqidagi ishlarda, aynan shu fikrlarning qanchalik to'g'ri ekanligini ta'kidlovchi dalillar bilan to'qnashganmiz, haqiqatan ham, A.G'ulomov o'zbek nazariy tilshunosligining poydevorini qo'ygan, favqulodda iste'dodga ega bo'lgan betakror tilshunos edi. O'zbek nazariy tilshunosligining shakllanish davri haqida gap borar ekan, A.G'ulomovdan bir yil keyin nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan prof.U.Tursunov ilmiy faoliyati haqida to'xtalmaslik mumkin emas. A.G'ulomov 1940-yilda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan bo'lsa, U.Tursunov, bir yildan keyin o'z ilmiy ishini yakunlash bilan, o'zbek nazariy tilshunosligining shakllana boshlanganligini to'la namoyon etdi. Qizig'i shundaki, A.G'ulomov «O'zbek tilida aniqlovchilar» monografiyasi bilan o'zbek nazariy grammatikasining poydevorini qo'ygan, oxir-oqibat yirik tilshunoslik ilmiy maktabini asoschisiga aylangan bo'lsa, U.Tursunov yuqorida qayd etilgan tadqiqoti bilan o'zbek nazariy tilshunosligi poydevorini mustahkamladi va Samarqand tilshunoslik ilmiy maktabining asoschisiga aylandi.

O'zbek nazariy tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotiga, katta hissa qo'shgan boshqa olimlar faoliyatiga to'xtalishdan avval shuni alohida

ta'kidlamoqchimizki, arab tilshunosligi rivojiga hissa qo'shgan, shu bilan birga umuman, jahon tilshunosligi taraqqiyotini ta'minlagan Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Qoshg'ariy, Zamaxshariy, Navoiy, Bobur, Abubakr Sakkokiy, Yoqut Hamaviy, Abu Hayyon, Jaloliddin Abu Muhammad Abdulloh turkiy, Abu Mansur as-Saolibiy kabi ko'pgina sharq olimlarining, shuningdek, XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida tilshunoslikka oid ilmiy tadqiqotlar olib borgan rus turkologlari: F.E.Korsh, A.E.Krimskiy, M.A.Kazembek, N.I.Ilminskiy, V.A.Bogoroditskiy, N.I.Ashmarin, L.Z.Budagov, P.M.Melioranskiy, V.V.Radlov, S.E.Malov, E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, A.N.Samoylovich kabi yirik olimlar va XX asrning 20-30-yillarida tilshunoslik sohasida tadqiqotlar olib borgan va yuqorida tilga olingan o'zbek olimlari, keyingi davr o'zbek tilshunosligi taraqqiyotini belgilashda muhim o'rinni egallaydilar. O'zbek nazariy tilshunosligining shakllanishida ularning ilmiy izlanishlari asosiy manba hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotlarsiz o'zbek tilshunosligining keyingi ilmiy bosqichini belgilash qiyin. Ma'lumki, o'zbek milliy, ilmiy tilshunosligining shakllanishini ana shu olimlarning izlanishlari, qarashlari ta'minladi. Bu tadqiqotlar:

- a) turkiy tilshunoslikning shakllanishi uchun bosh manba bo'lgan;
- b) o'zbek tilshunosligining alohida ajralib chiqishini ta'minlagan;
- v) o'zbek adabiy tili mavqegini belgilash uchun xizmat qilishi mumkin bo'lgan amaliy masalalarni hal etishga qaratilgan;
- g) milliy ilmiy tilshunoslikning shakllanishiga shart-sharoit yaratgan bo'lib, mazkur jarayonda bu olimlar hissasi juda katta bo'lgan.

Bugungi kunda XX asr 40-yillaridan keyingi davr taraqqiyoti haqida fikr bildirilganda, hech shubhasiz, 1934-yilda O'zFA qo'mitasi hozirgi til va adabiyot ilmiy tekshirish institutining tashkil topishi, bu institutning o'zbek tilshunosligining yirik ilmiy markaziga aylanganligini aytib o'tish zarur. XX asrning 20-yillarida faoliyat ko'rsatgan G'ozim Olim Yunusov, E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.Zohiriy, A.Avloniy, Sh.Raximiy, Sh.Zunnun, K.Ramazon, Elbek, N.Said va boshqalarni 30-yillardan boshlab ular qatorini to'ldirgan A.K.Borovkov, V.Reshetov, S.Ibrohimov, A.G'ulomov, U.Tursunov, S.Mutallibov, O.Usmonov, F.Kamolov, S.Zufarov, T.Ibrohimov, I.A.Kissen, Z.Ma'rufovlarni hamda 40-yillarda nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilgan V.V.Reshetov, A.G'ulomov, F.Kamolov, U.Tursunov, O.Usmonov, Z.Ma'rufov, A.Ma'rufov kabi olimlar faoliyatini, 50-60-yillarda doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan va yetuk tilshunoslar sifatida tan olingan V.V.Reshetov, G'.G'ulomov, G'.Abduraxmonov, F.Abdullaev, M.Asqarova, O.Azizov, S.Usmonov, Sh.Shoabdurahmonov, M.Mirzaev, S.Ibrohimov,

S.Mutallibov, A.Hojiev, A.Rustamov va Sh.Rahmatullaev kabi olimlar o'z hissasini qo'shgan.

O'zbek tilshunosligining XX asrning 40-80-yillarida prof.A.G'ulomov, S.Usmonov va boshqa yirik olimlarning jahon tilshunosligi, shu jumladan, rus tilshunosligidagi ilg'or qarashlar, yutuqlar asosida yaratilgan nazariy fikrlari, mulohazalari tayanch manba bo'lganligi hammaga ma'lum. Jahon tilshunosligining shu davr ruhi bilan sug'orilgan jiddiy nazariy fikrlari, ilmiy asoslangan qarashlari va meroslari allaqachon o'zbek xalqining qadriyatlarini qatoridan mustahkam o'rin egallagan. A.G'ulomov deyarli barcha yutuqlaridan bahramand bo'lgan, ilg'or qarashlarga nisbatan o'z bahosini bera oladigan, o'zbek tilshunosligiga tatbiq etadigan darajada ekanligi bilan ajralib turardi. Bular merosini jiddiy tadqiq qilmay turib, ularga munosib bahoni bermay turib, o'zbek ilmiy tilshunosligining keyingi istiqbolini belgilash maqsadga muvofiq emas. Zero, bu olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari zamonaviy ilmiy tilshunoslik taraqqiyotini belgilovchi asosiy nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Nomi yuqorida zikr etilgan olimlarning ilmiy me'rosi, ma'lumki, birinchidan, noyob manbalarga aylanib bo'lgan; ikkinchidan, bu manbalar, ilmiy qarashlar hali jiddiy tadqiq etilmagan, to'liqligicha o'quvchilarga yetkazilmagan; uchinchidan, sho'rolar davri tilshunosligidagi barcha ilmiy-nazariy qarashlar, shu jumladan yetakchi, tan olingan olimlarning ilmiy merosi mustaqillik davri milliy ruhi nuqtai nazaridan mukammal baholanishi lozimligi, 40-80 yillardagi muhim ilmiy qarashlarning zamonaviy tilshunoslikning yuzaga kelishida manba bo'ganligini asoslash masalasi ham bor. XX asr o'zbek nazariy tilshunosligi taraqqiyotini A.G'ulomov ilmiy qarashlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shundan kelib chiqib maqolada 40-80-yillar o'zbek milliy tilshunosligining ana shu vakili ilmiy merosi haqida imkon doirasida to'liq ma'lumot berishga, jiddiy ilmiy qarashlariga, ularga nisbatan bildirilgan mulohazalarga munosabat bildirishga, tahlilga tortishga harakat qildik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 21, 2019 No. PF-5850 "On measures to increase the prestige and status of the Uzbek language as a state language" // www.lex.uz.

2. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 4, 2019 No PP-4479 "On the celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan" On State Language "/" "Ma'rifat" newspaper. - Tashkent, October 5, 2019. - №77.

3. Abdurahmonov F., Shukurov Sh. Historical grammar of the Uzbek language. - Tashkent: Teacher, 1973.

4. Djalolova L. Linguistic research of Abdullah Qadiri's novel "The Past": Philol. Ph.D. diss. rework. - Tashkent, 2007.

5. Qurbonova M. Fitratning tilshunoslik merosi: Filol. Ph.D. diss. rework. - Tashkent, 1993.

6. Toychiboev B. Historical numbers. - Guliston: Ziyo, 2011. - P. 29–39.

7. Toychiboev B. Fitrat is a linguist. - Tashkent, 1995.

8. Tog'aev T. Ashurali Zohiriy va uning tilshunoslik merosi: Ph.D. diss. rework. - Tashkent, 2005.

9. AK Borovkoveski as a researcher of Uzbek language dictionaries // Problems of Uzbek language history. - Tashkent: Fan, 1977.

10. Chorieva Z. Linguistic, spiritual and stylistic features of the letters in Abdullah Qadiri's novel "The Past": Ph.D. diss. rework. - Tashkent, 2006.